

Ю. О. Карпенко

ГУМОРИСТИЧНИЙ ПРИНЦИП У ЛІТЕРАТУРНІЙ ОНОМАСТИЦІ

Десь десять років тому автор цих рядків спробував обґрунтувати думку, що існує три принципи [типи] художнього застосування власних назв — ліричний, епічний та гумористичний, причому називалося лише дві прикмети останнього: “сполучення несполучуваного, настанова на сміх” [6]. Якось розгортаючи цю думку, спробую докладніше зупинитися на гумористичному принципі роботи з власними назвами. Йдеться передусім не про вигадані гумористичні прізвища на взірець запровадженого О. Вишнею **Перевернипляшка**, а про прізвища і взагалі антропоніми реальні, належні конкретним людям, про їх гумористичне переоснащення, про роботу гумористів з іменнями конкретних діячів, переважно письменників. Основним джерелом матеріалу є прекрасна “Антологія сатири та гумору ХХ ст.”, разом з наступним розділом “Українська література ХХ ст. в дзеркалі і у задзеркаллі” уміщена в четвертій книзі “Українського слова” у його другому виданні [1]. У гумористичній обробці антропонімів, що має на меті не тільки викликати посмішку, а й якось оцінити, певним чином піддати критиці, застосовуються розмаїті прийоми.

1. **Фонетична видозміна** прізвища, найчастіше — за типом метатези. Можуть також додаватися, відніматися, заступатися окремі звуки. Внаслідок видозміни антропоніма він, залишаючись зрозумілим читачеві, нашоухе на ту чи ту асоціацію, що надає йому іронічного звучання.

а) **Метатеза**. У збірці Теодора Куріпти “Карикатури з літератури” про поета Святослава Городинського говориться: “У в’язницю літератури впхав його злочинно Д-р Михайло **Дурницький**” [1:743], а в списку друкарських і коректорських помилок зазначається: має бути Д-р Михайло **Рудницький** [1:755]. Професор Михайло Рудницький, автор відомої книги “Від Мирного до Хвильового”, з яким я мав честь бути особисто знайомим, був, зрозуміло, зовсім не дурним, а дуже розумним і знаючим. Та дотепний жарт Куріпти, видобутий простою перестановкою двох літер,

жартом і залишився. Без таких жартів літературне життя було б нуднішим.

Там же є й складніша метатеза. Умисне накопичення дурниць у примітці про походження слова **гуслі** завершується метатезою імені та прізвища Маркіяна Шашкевича, що й застережено в переліку помилок: “Походить від прізвища Гус (Іван Гус — еретик. Згадка про нього є в поемі “Гайдамаки” **Шашкіяна Маркевича**)” [1: 747].

А в фейлетоні “Проект автономії” Марко Бараболя просто за вимогами жанру (треба чогось кумедного!) переставляє місцями перші дві приголосні в прізвищах відомих закарпатських діячів: “вже сотні тисяч літ веде наш народ тяжку боротьбу за автономію (его ж веде!). Тисячі лицарів-героїв полягло у цій важкій боротьбі. Згадати хоч бл. п. **Худновича, Вапловича, Тимрака** або із новіших бл. п. **Басова, Себкида, Руктяка** і сотні-мільйони інших” [1:628]. Така суцільна метатеза іноді породжує якийсь новий етимологічний сенс, переважно недоречний (**Худович, Басов**), частіше не породжує (**Ваплович, Себкид**). Серед названих тут діячів найпізніше, у 1934 р., помер Євменій Сабов, впливова фігура серед русофілів. А ще названі Олександр Духнович (1803 — 1865), найвідоміший з них — людина з великими заслугами серед закарпатців; Олександр Павлович, “маковицький соловій”; Олександр Митряк, знаний лексикограф; Антін Бескид, з 1923 р. до смерті губернатор Підкарпатської Русі; Іван Куртяк, прихильник мадярської лінії. Метатеза у прізвищах у цьому масовому її застосуванні явно знецінюється. Це не той рівень, що Д-р Михайло Дурницький.

б) **Долучення літери**. У дотепному фейлетоні того ж Марка Бараболи “Гальо! Гальо! Радіо Кошце!” [1: 630-631], скерованому проти утисків українців Закарпаття у міжвоєнний час і поданому як пропонуванa радіoproграма, читаємо: “Подкарпатські русини, проч вас так Іштен побил”, — исполняет балалаечный оркестр о-ва “Возблужденіє” под управлением **Брондія**”. І там же: “Народный марш: “Ильен, наздар, новий год — пробудился наш народ” [...]. Акомпанирует **Квасиленков**” [1: 631]. Тут **Брондій** — Андрій **Бродій**, діяч москвофільської орієнтації, що видно з мовного оформлення відповідного тексту й “балалаечного оркестру”. Водночас він ревно служив мадярам [4,1:177], що акцентовано вжитком мад. Іштен “Бог”. Переробка назви товариства “Воз-

блужденіє” (насправді воно мало назву “Возрожденіє”) оцінює це “общество” і семантично перегукується з прізвиськом **Бродій**. пор. **бродити** — рос. **блуждать**. А літера **н**, що з’явилась у формі Брондій, робить її іронічно-образливою. Тут асоціації і з **бронтозавром**, і з лексемами **дрантя**, **фантя** “лахміття”, **фурфантя** “дрантя” [13:562,656]. А **Квасиленков** — то Василенков, діяч такого ж плану, тільки менших масштабів. Долучення ініціального **к** пов’язує це прізвисько з **квасом** і всіма його асоціаціями. пор. рос. **квасной патриотизм** тощо. У тому ж фейлетоні знаходимо й таку позицію: “Народная песня “Тиса, Тиса, мать родная”, — исполняет смешанный хор под управлением **Цмуркановича**”. Тут ідеться про **Цуркановича**, ще одного москвофіла. І пісня — пародійна алюзія до “Волга, Волга, мать родная”, і поява в прізвисьці **м** роблять його кумедним, пор. **цмок**, **цмокати**.

в) **Вилучення літери**. У вже цитованого Т. Куріпти у звичайному ніби посиланні знаходимо: “(С. **Под ляк**. Українська Трибуна, ч. 29 (53), стор. 5)” [1:740]. У прізвисьці цитованого автора випала одна літера. Такі огріхи друку трапляються нерідко, а за тогочасної техніки (1947 р.) — дуже часто. Однак цей “суто технічний” недогляд, акцентований у списку запримічених помилок: надруковано С. **Под ляк**, а треба С. **Подоляк** [1:755], перетворюється в ушіпливе позначення — **Подляк**, пор. просторічне **подлий**, **подляна**, літ. **підлий**, **підлота** тощо. І не причепишся, і в суд не подаси: то ж друкарська помилка, яку ми дбайливо виправили!

г) **Заміна літери**. Вже цитований М. Бараболя подає й такий пункт пропонованої радіопрограми: “Комедія: “Как адін турист испортил русскую девушку” — исполняет драматический круг о-ва **Бухновича**” [1:631]. Тут знову постраждав О. Духнович: заміна початкового приголосного **д** на **б** переінакшує внутрішню форму антропоніма, знижуючи її, пор. **дух** — і **бух**! Але сатирична стріла скерована не проти нього, а проти товариства, що прикривалося його славетним ім’ям, проводячи русофільську, антиукраїнську діяльність [4, 2: 607]. у тому ж фейлетоні Степан Фенцик, один із засновників згаданого товариства Духновича і водночас прогурський діяч, що дійшов аж до фашизму [4, 9: 3495], фігурує як **Пішта Хвенцлик**. Тут у прізвисьці приголосний **ф** заступлений на **хв**, що є поширеною просторічною та діалектною субституцією

даного звука. Поза цим у кінцевому **-чик** вставлено л: —**цлик**, що звучить явно комічніше. Проугорські настрої Фенцика підкреслені мадярською формою імені: не Степан, а **Пішта**. При цьому обрано фамільярну, знижену форму цього імені. Повна, офіційна — Штефан.

В. Ярошенко у своїх “Пастелях”, пародії на вірші Павла Тичини, узявши за епіграф рядки поета “Укрийте мене, укрийте. | Я — ніч, стара”, пише: “Умийте мене, умийте (гумористичне переінакшення першого рядка епіграфа — Ю. К.): **Тицинка** — я, | Невмивана” (прихована гумористично-антонімічна алюзія до другого рядка епіграфа), Ніби говорить то дитина, що оволоділа ще не всіма звуками, пор. там же: “Та хай дульний Михайль мовчить” [1: 719]. Згадаймо тичинівське: “дитинно, злотоцінно”! Не вимовляє дитина **ч**, то й заступає цей звук на **ц**: Тицинка, мовчить. А раз дитина, то й зменшувальний суфікс **-ка** з’являється — не Тицина, а Тицинка. І коли дитина — то невмивана. І влучно, і смішно, і необразливо. Вдало переграв гуморист прізвище нашого великого поета.

2. **Морфологічна трансформація** антропоніма, яка може бути досить розмаїтою, але найчастіше зводиться до гри на категорії числа. Йдеться про вжиток множини замість однини. Такий ужиток, як відомо, має досить широку гаму змістових та експресивних осмислень, які в гумористичних творах зводяться до знижувального забарвлення, щоправда різної градації. Пор. у Євгена Дударя: “У нашій землі бацила рабства розкошує уже чотири століття. А які національні штамми: мусієнки, мойсеєнки, вітренкі, марченкі. сіманенкі, ткаченкі. А які генетичні різновиди: довгані і найди, кочерги і коцюби, терещуки і бондарчуки...” [1: 646]. Інший план — теж гумористичний, але не знущальний — маємо при збереженні великої літери антропоніма: “Але в козацьку Січ — клич чи не | клич — | віддавна не пускають **Беатріч**” (П. Горотак) [1: 665].

Гра на відмінковій формі трапляється значно рідше. Ще в 1924 р. у Подебадах була надрукована карикатура Ю. Матушевського, на якій у вигляді римського поета, увінчаного лаврами, був зображений Євген Маланюк. Підпис: Poetus Malanjukus. Л. Куценко, що описав деякі карикатури Маланюка, назвав свою статтю

“Поетус Маланюкус” [10: 223, 225], тобто транслітерував подебрадський латинізований жарт. Зважаючи на замилювання поета антикою і його формулу “Степова Еллада” [7: 103-107], подібна латинізація ймення молодого поета була влучною і дотепною. В узусі української мови форма **Маданюкус** — своєрідний, неіснуючий різновид називного відмінка однини.

Антропоніми — іменники, а тому з точки зору морфології гумористи можуть тут обігрувати граматичні категорії числа, роду, відмінка, категорії істот — неістот, тобто те, що у іменників є. Це — міркуючи логічно. А міркуючи гумористично, з морфологією прізвища можна зробити що завгодно. Василь Симоненко в епіграмі на Євгена Гуцала перетворив прізвище письменника у дієслово минулого часу, причому нічого в ньому не змінюючи, тільки дібравши відповідний контекст: “Я їхав. Я йшов. Потім рачки ліз. | Мене це пекло і мучило. | А потім до дядька скочив на віз: | — Вези! Бо про славлю. Гуцало” [1: 775]. Тут останнє слово є не підписом, а безособовим реченням від дієслова **гуцати**: дядько таки повіз, а на вибоїнах підкидало — **гуцало**.

3. **Словотвірна робота** гумориста з антропонімом буває двох досить розбіжних типів. Це: 1) жартівливе осмислення будови та словотвірної мотивації антропоніма і 2) творення від антропоніма не менш жартівливих похідних okazіоналізмів.

Перший тип прекрасно ілюструється славетним Порфірієм Горотаком (за ним збірним псевдонімом ховаються Юрій Клен, Леонід Мосендз та Мирон Левицький) увесь вірш якого “Вірю і не вірю” побудований на гумористичних інтерпретаціях знаних прізвищ. Доводиться цитувати майже весь вірш, у якому семантико-етимологічні асоціації онімів настільки прозорі, що не потребують коментарів. Зазначу тільки, що в основі переробки антропонімів у вірші лежить ресемантизація, а ще частіше умисна семантична переорієнтація за типом народної етимології. Вагомість ресемантизації серед гумористичної онімії акцентував Ю. Ф. Касм, який поділив літературні антропоніми на п’ять груп, у кожній виділяючи ту чи ту ресемантизацію твірної основи [8: 6]

Отже: “Я вірю: лев родився від левиці | і буйний тигр від буйної тигриці, [...] | тож від **Самчухи** родиться **Самчук**, | а від **Маланки** тільки **Маланюк**. | І віри лиш мені не йметься, | що родиться осел

від оселедця, | що народивсь **Наполеон на полі** | і що **де-Голі** родяться не **голі**, | [...] | і що **Осьмачці** скрізь живеться **смачно** | та що йому не страшно і не лячно, | [...] | з довженною **косою** ходить **Косач** | і мудрості три коші нам **накосить**, | що **Ситник** тільки **ситнім** хлібом **ситий**, | коли поеми нам почне трусити, | що **буряком** живиться **Буряківець** | і що **Манило** всіх **зведе нанівець** (тут псевдоетимологізуючий зворот “на манівці” заступлений з потреб ритму й рими синонімічним “звести нанівець” — Ю. К.), | що вірш **Холодної** бував **холодним** | і що **Гординський** випестить **город** нам, | та що **Багрянний** є **багрянородним** | і не настрочить одіозних од нам, | і що не є **Славутич** хлопцем **славним** | або **Державин** критиком **державним**, | що генієм не оголосять **Барку** | (бо хто не вірить — хап того за **барки**) | і що за мурами (натяк на об’єднання українських письменників в еміграції МУР — Мистецький Український Рух, головою якого був Улас Самчук, а заступником Юрій Шерех-Шевельов — Ю. К.) усіх топ cher’ів | не візьме під високий захист **Шерех**, | [...] | що **заклене** нам **Клен** Лілі Марлен | і попелом засипле весь терен” [1: 664-665]. У останньому рядку — натяк на поему Юрія Клена (неокласика Освальда Бурггардта) “Попіл імперій”. У цьому вірші гумористичний словотвірний аналіз, жартівливе “етимологічне” розтлумачення одержали аж 17 прізвищ чи псевдонімів, з яких усі, окрім Наполеона та де Голля, стосуються української літератури.

Такого ж типу, лише більш ущільнений словотвірньо-етимологічний підхід, фактично — відновлення реальної, але вже не усвідомлюваної етимології бачимо в епіграмі Сави Голованівського “Три Олійники”. При цьому текст побудовано так, що саркастична інтерпретація прізвища адресується тільки одному з трьох Олійників: “Борис поет і, значить, мрійник. Степан — відомий гуморист. А є Микола — теж **Олійник**: цей до **олії** має хист” [3: 260]. Переосмислення реальних прізвищ реальних людей, переважно з умисним переінакшенням їх структури та твірної основи, належить до найпоширеніших форм онімічної роботи гумористів. На рівні непристойності той же С. Голованівський осмислив прізвище гумориста Богдана Жолдака: “Він ще й таку істотну має ваду: | у всіх людей середньої руки | “**олдак**” попереду, | а “**ж**” позаду, | а в нього, як не дивно, навпаки!” [3: 256].

Другий тип словотвірної гумористичної обробки прізвищ — творення похідних слів — може найяскравіше ілюструється рядками “**Засосюрилося** небо. **Затичинилась** земля”, які знали (мабуть, і тепер знають) усі школярі України ліпше, ніж творчість цих великих поетів, що так весело трансформували свої прізвища під пером М. Сайка [1: 730]. Пор. у пародії П. Грунського (псевдонім Остапа Вишні) побудовану в тому ж дусі дієслівну словотвірну конструкцію на базі прізвища В. Сосюри: “**Ососюри**в молодь. Пройшов фронти” [1: 714]. А в пародії Юрія Івакіна на Бориса Олійника джерелом дієслова стає вже не поет, а вбивця поета: “**Чи віддантесились** дантеси? | Чи мо’, я й справді не поет, | Коли не заслужив **Дантеса** | Націлить в серце пістолет?” [1: 777]. Пор. ще у В. Шукайла (за матеріалами О. Жижомі): “Всі колишні **кравчу-кісти** враз **покучманіли**” [5:107].

Творення похідних слів від прізвищ не є привілеєм гумористів. Пор. хоч би наукові терміни **дарвініст**, **мічурінець**, політичні — **марксист**, **бандерівець** тощо. У ліричному стилі можливі й негумористичні відпрізвищеві дієслова, пор. у Івана Драча (теж з матеріалів О. Жижомі): “І треба ж в прізвищі самому **осолов’тгись** так до дна” [5: 109] — мова про славетного співця Солов’яненка. Але у відантропонімічних утвореннях, побудованих не за гумористичним принципом, усмішка, сема гумору відсутня. В утворенні І. Драча відчувається ніжність, повага. А ось в епіграмі Сави Голованівського, де теж присутні солов’ї (твір адресований відомому літературознавцю Елеонорі Соловей, якій С. Голованівський залишив свої епіграми для публікації в майбутньому і яка написала до них вступне слово) і теж присутня ніжність і повага, все одно наявна й сема гумору, є усмішка — у даному разі доброзичлива: “Нехай би знов настав матриархат — | поезія, либонь, не знала б лиха, | якби у нас над співом **солов’ят** | вершила суд подібна **солов’їха**” [3: 260]. У гумористичному принципі використання власних назв сема гумору є облігаторною.

4. Таке використання має й свій **лексичний рівень**. Найчастіше йдеться про зіштовхування різних наймень або ж про підкреслену заміну одного найменьня іншим. Станіслав Тельнюк, гостро виступаючи проти русифікації у вірші “Забувайте українську мову”, звернувся й до онімичного аспекту: “Хай **Оксана Ксенію** стане, |

А **Петренко** стане хай **Петровим**... | Не гайнуйте часу, громадяни! | Забувайте українську мову” [1: 639]. Конкретні приклади заміни українського антропоніма російським тут слід визнати невдалими. У тій же хрестоматії “Українське слово” у розділі “Антологія пісні літературного походження, що в ХХ ст. стала народною” надруковано чарівний і загальновідомий текст Романа Савицького “Гуцулка **Ксеня**” [15, 4: 351] і праці відомого українського вченого й письменника (літературні твори писав під псевдонімом Домонтович) Віктора **Петрова** [15, 2:110-160]. Ні гуцулка Ксеня, ні Віктор Петров не русифікувалися, мають традиційні українські ймення. Ім’я **Ксеня, Ксенія** є досить поширеним серед гуцулів, зокрема на Косівщині воно було популярним до середини 50-х років ХХ ст. [11: 24-25]. Українські прізвища на -ов, рідше з переходом **о > і**, пор Роман Кирчів, є питомими [пор. 9: 24-27]. Але сам напрямок цього щирого, благородного твору з самвидавівського шістдесятництва є правильним, потрібним, актуальним і сьогодні. Заміну українських прізвищ їх російськими відповідниками висміював ще М. Гоголь.

Значно влучніше іронічну гру з русифікаційною заміною (нібито заміною) прізвища славетного українського філософа запропонував Богдан Жолдак, відтворюючи фантазійну відповідь студента на екзамені (теж, на жаль, фантазійному) з українізації: “нарешті настав час сказати правду: скільки ми будемо терпіти знущання од русифікаторів? Адже справжнє прізвище філософа, провісника світового екзистенціалізму (sic!) — воно козацьке, наше таки — **Пательня. Сковородою** його зробили церковні чинуші, записавши отак його до церковно-приходської школи!” [1: 676].

А Порфирій Горотак зумисно зіштовхує підкреслено українські імена з польським, французьким та німецьким жіночими іменами — мовляв, усе одно хто, аби жіночої статі: “Коли хочеш ти в поети, | щоб у римів дзвінкосплети | для **Параски** чи **Одети**, | **Приськи, Муськи, Ванди, Грети** | майструвати тріолети[...]” [1: 662]. Тут **Параска, Пріська, Муська** — розмовні та розмовно-фамільярні форми українських жіночих імен Парасковія, Єфросинія, Марія [12:139, 158, 172], а **Одета** — французьке (з німецького джерела). **Ванда** — польське, **Грета** — німецьке (гіпокористика від

Маргарета) жіночі імена [14: 555, 561, 582, 589]. Таке зіштовхування антропонімів звучить дуже іронічно.

Заміна прізвища (чи імені) на інше нібито схожа на псевдонім, однак не є ним, бо псевдонім обирає або приймає сам його носій, а йдеться про перейменування, запроваджене кимось іншим, у нашому випадку — гумористом. Тому таке перейменування, до того ж обов'язково гумористичне, ближче не до псевдоніма, а до прізвиська. Пор. у цитованій вище гуморесці Б. Жолдака: “поруч із деканом **Білоштаном**, якого свого часу народ охрестив **Дебілоштаном**” [1: 675]. Тут заміна ґрунтується на фонетичній співзвучності. А може ґрунтуватися й на семантичному переґуку, як у випадку вже згадуваної уявної заміни **Сковорода** — **Пательня** або, з функціонально-політичною оцінкою не стільки прізвища, скільки його носія: “соло пайот на грамафоне бабушка **Држимордская**”, до чого в авторській примітці пояснення: “бабушка Држимордская — бабушка Брешко-Брешковская” [1: 631]. Цей останній текст узятो з фейлетону М. Бараболі “Гальо! Гальо! Радіо Кошці!”, у якому гумористична переробка прізвищ конкретних осіб є, як ми пересвідчилися, провідним гумористичним засобом. Катерина Брешко-Брешковська померла в 1934 р. (тому “на грамафоне”) під Прагою у віці 90 років (тому “бабушка”). Це відома російська революціонерка, одна з засновниць партії есерів, яка після Жовтневого повстання емігрувала, а з 1924 р. мешкала в Чехословаччині [2:29]. Запроваджене Бараболею “прізвище” явно узятє від гоголівського Держиморди, але з чеською специфікою. Замість російського дієслівного компонента **Держи-** “тримай” запроваджене чеське **Држи** (друга особа однини наказового способу *dr•* “тримай”), робить цей оказіональний антропонім ніби чеським, а це додає йому гумористичності.

Як бачимо, гумористична обробка реального антропоніма, наймення реальної, конкретної особи, може бути дуже розмаїтою. Однак завжди обов'язковим компонентом (якщо не єдиною метою) такої обробки є внадрення в антропонім певної сміховинки — гумористичної семи з широкою амплітудою: від поблажливої чи дружньої посмішки до вбивчого сарказму. Наявність такої семи стає перепусткою власної назви в гумористичний текст, ознакою гумористичного принципу використання власної назви

в художньому творі. Без такої семи власні назви, ужиті в гумористичному тексті, не працюють на цей текст.

1. Антологія сатири та гумору ХХ ст; Українська література ХХ ст. у дзеркалі і задзеркаллі // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття. — 2-е вид. — К., 2001. — Кн. 4.
2. Большая советская энциклопедия. — 3-е изд. — М., 1971. — Т. 4.
3. Голованівський С. Епіграми // Вежа. — Кіровоград, 1996. — № 3.
4. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Львів, 1993-2000. — Т. 1-10.
5. Жижома О. О. Індивідуально-авторські новотвори в поетичному дискурсі 80-90-х років ХХ століття. Дис.... канд. філол. наук,— Донецьк, 2003.
6. Карпенко Ю. О. Питання типології літературної ономастики // Проблеми контрастивної лінгвістики: Тези міжвузів. наук. конф. — Кіровоград, 1993.
7. Карпенко Ю. О. Антична міфологія як поетична зброя // Записки з ономастики. — Одеса, 2002. — Вип. 6.
8. Касім Ю. Ф. Мовні засоби комічного у творах українських радянських сатириків і гумористів: Програма спецкурсу для філологічного факультету. — Одеса, 1972.
9. Керста Р. Й. Українська антропонімія ХУІ ст.: Чоловічі іменування. — К., 1984.
10. Куценко. Поетус Маланюкус: Портрет у жанрі шаржу // Вежа. — Кіровоград, 1997. — № 6-7.
11. Павелко С. П. Традиція і релігія як мотиви вибору імені у гуцулів // Записки з ономастики. — Одеса, 1999. — Вип. 1.
12. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. — 2-е вид,— К., 1996.
13. Словник української мови: В 11 т. — К., 1979. — Т. 10.
14. Справочник личных имен народов РСФСР. — 3-е изд. — М., 1987.
15. Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття. — 2-е вид. — К., 2001. — Кн. 1 — 4.